

A magyarországi Bologna-folyamat és a felsőoktatási intézmények képzési struktúrája

Egyetemek és főiskolák a Bologna-rendszerben

Kiss László

Bevezetés

A Bologna-folyamat hazai sajátosságainak értékelésével számos oktatáskutató, ágazati szakember foglalkozott. Tanulmányunk kereteit messze meghaladná ezen elemzések, vitaanyagok interpretációja, mint ahogy a Bologna-folyamat előrehaladásának átfogó igényű elemzésére, jellemzésére sem vállalkozhatunk. A többszintű képzési rendszer bevezetése körüli viták mindazonáltal – nem csak nálunk, hanem más európai országokban is – viszonylag jól láthatóan néhány főbb csomópont köré szerveződnek. Ezek a főbb csomópontok az alapképzésről mesterképzésre történő átmenet, bővebben az alapszint és a mesterszint viszonya, a tanárképzés, a szakképzések integrálása a felsőoktatásba, valamint a nemzetközi mobilitás és a Bologna-folyamat összefüggése. A nemzetközi mobilitás kérdéskörén kívül a többi most említett csomópont nagyjából összegezhető a Bologna-folyamat és a képzési struktúra, a képzési mező integritása címszó alatt (bár ha mindezt nemzetközi szintre is értelmezzük, akkor a nemzetközi mobilitás is a képzési mező integritásának egyik elemét jelentheti). A fenti kérdéseket a hazai felsőoktatási szektorra adaptálva még egy fontos elemet említhetünk meg, ez pedig a főiskolák és az egyetemek szerepe, funkciója a Bologna-folyamatban. Mi történik egy korábban – az intézménytípus, és az ehhez kötött képzéstípusok mentén –, „megkettőzött” rendszerrel, ha egy új képzési struktúra kerül bevezetésre, amelyben az új törésvonal(ak) többé-kevésbé keresztbe metszi(k) a korábbi(t)? Tanulmányunkban ezt a kérdéskört próbáljuk meg körbejárni. Azt vizsgáljuk meg, hogy a többszintű képzési rendszer milyen módon jelenik meg a hagyományos felsőoktatási tér különböző szintjein (a főiskolákon és az egyetemeken), maradtak-e még elemei a hagyományos tagozódásnak, van-e érdemi különbség egyetem és főiskola között a képzési struktúra vonatkozásában.

A magyarországi Bologna-folyamat – a számok tükrében

Magyarország nemzetközi összehasonlításban viszonylagos megkésettiséggel, 2004-ben kezdte meg a Bologna-folyamat megindításához szükséges előkészítő munkákat.¹ A törvényi szabályozás 2005-re született meg, egyes paragrafusai pedig alkotmánybírósági vétó után csak a következő évben léptek hatályba. (Barakonyi, 2009, 55–56) Az első bolognai típusú alapszakok 2004-ben és 2005-ben indultak, még csak egyfajta kísérleti jelleggel. A teljes átállás a következő évben, 2006-ban valósult meg, ekkor több mint 76 ezer hallgató kezdte meg alapszakos tanulmányait. A bolognai rendszer második szintjét képező mesterszakok késéssel követték az alapszakok indulását. 2007-ben még csak mintegy ötszáz fő, 2008-ban valamivel több, mint négyezer hallgató kezdte meg mesterképzésben tanulmányait. A mesterképzéssel érdemben 2009-től találkozhatunk hazai felsőoktatásban, az egyre növekvő számú meghirdetett képzésnek, valamint a bővülő szakkínálatnak köszönhetően ebben az évben már több mint tizenkétezer új mesterszakos hallgatót vettek fel az egyetemek és főiskolák. Hozzájárult ehhez a nagy létszámemelkedéshez az is, hogy ebben az évben végeztek először nagyobb számban az új alapszakos képzések hallgatói. (Kiss–Veroszta, 2011, 129–130) 2006 után hagyományos egyetemi és főiskolai képzések már nem indultak, a Bologna-folyamat előtti struktúra részét képező diplomás képzésekre és kiegészítő alapképzésekre azonban még 2007-ben is vettek fel új hallgatókat egyes intézmények.

Ha megvizsgáljuk a 2006 utáni új belépők képzési szintek szerinti megoszlását, jól láthatjuk a fent leírtakat: 2006-ban, 2007-ben és 2008-ban az általános felvételi eljárásban felvettek mintegy 75-80 százaléka az alapképzések hallgatója lett, a diplomás és a kiegészítő képzésekre felvettek aránya pedig közel megegyezett a felsőfokú szakképzésre, valamint a hazai Bologna-folyamat speciális elemeként létrehozott egységes, osztatlan képzésekre bejutókéval. A mesterképzésre felvettek aránya 2009-ben megugrott, azóta kisebb megtorpanásokkal folyamatosan emelkedik, 2014-ben megközelítette a húsz százalékot, az osztatlan képzések 5-6 százalékos részesedése az osztatlan tanárképzés 2013-as bevezetésével 8 százalék körülire emelkedett.

1 Az Európai Unió rangos egyetemeinek vezetői a Sorbonne egyetem 1998-as jubileumi ünnepségén indították el az Európai Felsőoktatási Térség megalkotásának folyamatát. A célkitűzések megvalósításában kulcsfontosságú volt az egységes felsőoktatási struktúra létrehozása, a közös célok és közös stratégia megfogalmazása. 1999-ben kezdődött meg a Bologna-folyamatnak nevezett felsőoktatási reform, amely egyik legfőbb eleme a többlépcsős képzés kialakítását célozta meg. A Bolognai Nyilatkozatra adott európai reakció kifejezetten gyors volt. Németország már 1998-ban megkezdte felsőoktatási struktúrájának átalakítását (Schomburg, 2011, 89), Ausztria két lépcsőben, 1999-ben és 2002-ben vezette be a bolognai típusú képzést (Guggenberger–Keplinger–Unger, 2011, 44), Olaszország a 2001/2002-es tanévben (Cammelli – Antonelli – di Francia–Gasperoni–Sgarzi, 2011, 143), Hollandia pedig 2002-ben (Allen–Coenen, 2011, 172). A közép-európai államok Szlovákiában már 2002-ben törvénybe iktatták a reform általános megvalósítását (László, 2008), Románia pedig a 2005/06-os tanévtől kezdve állt át a többciklusú képzési rendszerre (Szolár 2008).

1. táblázat. Felvettek arányának alakulása képzési szintek szerint (százalék) az általános felvételi eljárásokban (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Diplomás képzés	Kiegészítő képzés	Mesterképzés	Osztatlan képzés	Felsőfokú/ felsőoktatási szakképzés
2006	76,4	6,5	5,9	–	4,8	6,5
2007	79,9	2,9	3,9	0,7	5,9	6,6
2008	78,4	–	0,1	5,2	6,5	9,7
2009	69,3	–	–	13,0	5,9	11,7
2010	65,2	–	–	16,6	6,0	12,2
2011	66,5	–	–	16,2	6,1	11,2
2012	68,4	–	–	18,4	6,3	7,0
2013	67,8	–	–	18,0	7,9	6,2
2014	64,1	–	–	19,6	8,2	8,1

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2006–2014. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

A felsőoktatásba bejutó hallgatók képzési szintek szerinti megoszlása némileg másképp alakul a keresztféléves felvételi eljárásokban. Ezek során 2009 óta döntően a különböző mesterszakokra jutnak be új hallgatók; 2009 és 2014 között összesen 21 055 mesterszakos felvettét találhatunk a keresztféléves eljárásokban, míg ezen időszak ugyanezen eljárásaiban alapképzésbe mindössze 3 587-en jutottak be. Látható, hogy a keresztféléves eljárásokban mesterszakokra felvettek aránya az összes keresztféléves felvetten belül 2012-ben, 2013-ban és 2014-ben megközelítette a kilencven százalékot; a keresztféléves felvételi egyre inkább a mesterképzésekről szól, a többi képzési szint ebben az eljárásban gyakorlatilag alig jelenik meg.

2. táblázat. Felvettek arányának alakulása képzési szintek szerint (százalék) a keresztféléves felvételi eljárásokban (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Mesterképzés	Osztatlan képzés	Felsőfokú / felsőoktatási szakképzés
2008	55,0	19,3	0,0	25,7
2009	32,4	56,1	0,0	11,5
2010	13,2	77,8	0,0	9,1
2011	14,2	70,3	0,0	15,5
2012	10,6	87,1	0,0	2,3
2013	10,6	89,0	0,4	0,0
2014	9,6	87,2	1,1	2,1

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2008–2013. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

3. táblázat. Felvettek arányának alakulása képzési szintek szerint (százalék) a pótfelvételi eljárásokban (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Kiegészítő képzés	Mesterképzés	Osztatlan képzés	Felsőfokú / felsőoktatási szakképzés
2008	60,5	0,1	16,0	4,1	19,3
2009	77,5	–	12,3	5,4	4,8
2010	76,7	–	10,0	5,8	7,5
2011	74,9	–	11,3	6,2	7,7
2012	66,8	–	10,0	7,1	16,1
2013	67,2	–	10,9	6,6	15,3
2014	63,5	–	9,1	6,9	20,5

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2008–2014. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

Mesterképzés a magyarországi Bologna-folyamatban

A bevezetőnkben felvázolt kérdés vizsgálatához az említett fő csomópontok egyikét, az alapképzés-mesterképzés viszonyát kell először megvizsgáljunk. A mesterképzés kialakítása több a témával foglalkozó szakember szerint is a magyarországi Bologna-folyamat egyik problematikus kérdése. Tomasz Gábor a mesterképzéssel kapcsolatos előtanulmányok, vizsgálatok hiányára hívja fel a figyelmet. Az alapképzés struktúrájának kialakításakor az intézmények semmi konkrétummal nem rendelkeztek a továbblépéssel kapcsolatban; „nem készültek hallgatói felmérések a továbbtanulási elképzelésekről, így legfeljebb sejtéseik lehetnek a mesterszakra továbblépni szándékozók arányáról. Azok az időnkénti megjegyzések, melyek szerint az arányok feltehetően megegyeznek majd a (...) központi elképzelésekkel, inkább tekinthetők optimista várakozásnak, semmint tényleges prognózisnak.” 11–38. (Tomasz, 2006, 22) Barakonyi Károly a legfőbb problémát abban látja, hogy az intézmények úgy dolgozták ki az alapképzés struktúráját, hogy közben nem foglalkoztak a mesterképzéssel, annak tervezését csak később kezdték meg. A többlépcsős képzés kialakítását Barakonyi egy házépítéshez hasonlítja. Eszerint a pinceszintnek a felsőfokú szakképzés, földszintnek az alapképzés, az első emeletnek a mesterképzés, a második emeletnek a szakirányú továbbképzés, a harmadiknak pedig a doktori képzés felel meg. Mint megjegyzi, az „építkezés” meglehetősen zavaros logikával zajlott, az alapképzés-mesterképzés viszonyát tekintve „már épült a földszint (alapképzés), amikor megkezdődött az I. emelet tervezése (mesterképzés)”. (Barakonyi, 2009, 36)

A mesterképzésre felvettek volumenének, illetve az összes felvett belüli arányának meghatározásához nem elég csak a legnagyobb tömeget érintő általános eljárások adatait megvizsgáljunk. Az általános, a keresztféléves, valamint a pótfelvételi eljárások évenkénti felvett-létszámának képzési szintek szerinti összesítéseit figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a mesterszintre felvett hallgatók száma évente – legalábbis 2010 óta – az alapszintre felvettek számának mintegy egyharmadát teszi ki.

4. táblázat. Az alapképzésre és a mesterképzésre felvettek száma (az adott évi keresztféléves, az általános és a pótfelvételi eljárásokban összesen) és a két szintre felvettek egymáshoz viszonyított aránya (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzésre felvettek	Mesterképzésre felvettek	Mesterképzésre felvettek az alapképzésre felvettek százalékában
2006	71 888	0	0
2007	65 214	603	0,9
2008	72 719	6 733	9,3
2009	75 959	15 111	19,9
2010	73 334	20 954	28,6
2011	74 858	21 482	28,7
2012	60 411	19 567	32,4
2013	53 927	17 750	32,9
2014	52 558	19 089	36,3

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2006–2014. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

Ez az adat természetesen nem azonos az alapképzésből mesterképzésbe átlépők arányával. A Diplomás Pályakövetési Rendszerből származó adatok azt mutatják, hogy 40 százalék körüli azon alapképzésben végzettek aránya, akik a későbbiekben mesterszinten folytatják tanulmányaikat. Nemzetközi szinten ezt az arányt az alacsonyabbak közé tartozónak mondhatjuk. Nagyobb az átlépés aránya többek között Ausztriában, Csehországban, Németországban, Norvégiában vagy Olaszországban, alacsonyabb Hollandiában vagy az Egyesült Királyságban. (Guggenberger–Keplinger–Unger 2011; Ryska–Zelenka 2011; Schomburg 2011; Cammelli–Antonelli–di Francia–Gasparoni–Sgarzi 2011; Allen–Coenen 2011; Storen–Wiers–Jenssen–Arnesen 2011; Little 2011). Úgy véljük, az alapképzésből mesterképzésbe történő átlépés volumene normatív módon nem ítéltető meg. Nem jelenthetjük ki, hogy az a rendszer eredményesebb, amelyben az alapszintről csaknem mindenki továbblép a mesterszintre (ez ugyanis akár jelezheti az alapszint munkaerő-piaci használhatóságának gyengeségét, illetve a többciklusú képzés alsó szintjének önállótlanágát), vagy az, ahol erős a szelekció, és a mesterszint csak kevesek számára elérhető (ez a helyzet az egymásra épülés, átjárhatóság szempontjából vethet fel kérdéseket).

Az átjárhatóság természetesen nemcsak az átlépés volumenével kapcsolatban vethet fel kérdéseket, hanem egyrészt „vertikálisan”, tehát a képzési szintek tényleges egymásra épülésének szempontjából, másrészt „horizontális” értelemben, azaz a szakterületek (és szintek) közötti átlépés vonatkozásában is. Egy, a 2010-es évi felvételi adatokon végzett elemzésünkben kimutattuk, hogy a mesterképzés iránt elsősorban az alapképzések végzettjei, valamint a hagyományos rendszerű főiskolai oklevéllel rendelkezők érdeklődnek, a vizsgált évben ez a két csoport tette ki a mesterképzésre jelentkezők több mint 85 százalékát. A legnagyobb mesterszakokat (gépészmérnök, nemzetközi tanulmányok, biológia, kommunikáció és médiatudomány, pszichológia) a mester szintre átlépők szorosan vett szakterületen belül maradása jellemzi; a belépők előző végzettség szerinti nagyobb heterogenitása elsősorban a gazdaságtudományi terület mesterszakjait jellemzi. (Bódi–Kiss 2011, 89–92)

A mesterszintű tanárképzés

A mesterképzésen belül kiemelkedő súllyal bír a hazai gyakorlatban mesterszintre emelt tanárképzés. 2006 szeptembere és 2013 között tanári szakképzettség megszerzésére kizárólag mesterképzés keretében volt lehetőség,² azaz a részvétel feltétele az alapképzés sikeres elvégzése vagy a hagyományos főiskolai, egyetemi szintű képzésben szerzett olyan végzettség megléte volt, amely szintén megfelelt a „bolognai” mesterszint, tehát a tanári szakképzettség bemeneti feltételeinek. (Bódi–Kiss, 2011, 93) A tanárképzés mesterszintre emelése a hazai Bologna-viták egyik legfőbb pontját képezte. „A tanárképzés e rendszere nyilvánvalóan elmentéses a pedagógusképzés professzionalizálásának (...) követelményeivel és a közoktatás igényeivel. Ezért, meggyőződésünk szerint, a tanárképzést – az orvos-, fogorvos-, állatorvos- és gyógyszerészképzéshez, valamint a jogászképzéshez hasonlóan – ciklusokra nem tagolódó osztatlan magiszteri képzésnek kellene minősíteni, ahol a felvétel – a természettudományi karok és a tanárképző főiskolák, illetve főiskolai karok jelenlegi gyakorlatának megfelelően – tanári szakokra történne, mellőzve az alapszak és a mesterszak nemzetközileg meglehetősen ismeretlen megkülönböztetését.” (Ladányi–Szöke 2004, 413) A tanárképzés kivétele a Bologna-folyamat hatálya alól a 2000-es évek közepén nem jelent meg az ágazat kinyilvánított szándékai között. Hunyady György ezt a következőkkel magyarázta: „a) egy ekkora >>kivétel<< után nehezen lehetett volna azonosítani, hogy mire is lesz érvényes a magyar felsőoktatás bolognai reformja, b) a főiskolai-egyetemi dichotómia, amelynek a többciklusú képzés véget kívánt vetni, különösen jellemző volt e képzési területre, c) épp a terület intézményi megosztottsága és hagyományainak heterogenitása miatt nem mutatkozott egységes szakterületi ellenállás az oktatáspolitikai intencióval szemben.” (Hunyady 2009, 320–321)

Ha kitekintünk az Európában alkalmazott Bologna-folyamaton belüli tanárképzési megoldásokra, láthatjuk, hogy közel sem egységes a szabályozás. A folyamathoz csatlakozó országok többsége kettébontotta a képzést, annak egy részét az alapszintre, más részét a mesterszintre vitte. Egységes maradt a képzés Svédországban, külön szabályozás alá esik Ausztriában és Franciaországban. (Nagy, 2009, 309) A tanárképzés „társadalmi ügy” – fogalmazta meg 2009-ben Kozma Tamás. A tanárképzés helyének meghatározása alapjaiban érinti a hazai felsőoktatást, hiszen, mint írja: „(a) tanárképzés képezi a hazai felsőoktatás egyik fő vonulatát (...) Aki a tanárképzést reformálja, a hazai felsőoktatás egyik pillérét éri el és mozgatja meg. Nem is lehet másképp: a (felső)oktatás minden reformja (...) érintkezik a tanárképzéssel.” (Kozma, 2009, 276) A tanárképzés elhelyezése a Bologna-folyamatban egyes szerzők szerint intézménytípusok közötti (Breznyánszky 2009), más értelmezésben érdekcsoportok közötti (Sáska, 2009) harc eredménye.

Az alkalmazott megoldások értékelésére, illetve a vita eldöntésére nem vállalkozhatunk, célunk mindössze a mesterszintre emelt tanárképzés mesterszinten belüli szerepének bemutatása. A tanári mesterszak 2008 óta a mester képzési szint legtöbb jelentkezőt vonzó, és legtöbb hallgatót felvevő szakja, a pedagógusképzés képzési terület (ami a mesterszint esetében

2 A teljes képhez hozzátartozik, hogy 2007-ben és 2008-ban kiegészítő alapképzés keretében kis számban még kerültek meghirdetésre régi rendszerű, egyetemi diplomát adó tanári képzések.

a tanári mesterszakkal azonos) a teljes képzési szint felvett hallgatóinak 20-25 százalékát tudhatja magáénak. (Garai 2014)

A tanárképzés újabb átfogó reformjára 2013-ban került sor, az osztatlan tanárképzés bevezetésével. Ennek lényege, hogy a tanári pályára készülő érettségivel rendelkezők osztatlan tanári szakokra, szakpárokra jelentkezhetnek. Bizonyos tanár szakok 4+1, mások 5+1 éves rendszerben indulnak, közös bennük, hogy mind egyéves szakmai gyakorlattal végződnek. Az osztatlan képzések belső összetétele, illetve a teljes képzési struktúrán belüli súlya hosszú ideig csaknem változatlan volt, az osztatlan tanárképzés megjelenésével azonban lényegesen átalakult.³

Alapképzés és mesterképzés, egyetemek és főiskolák a Bologna-folyamatban

Az alapképzés versus mesterképzés, illetve a főiskolai versus egyetemi képzés vonatkozásában gyakran hallhatjuk azt a leegyszerűsítőnek tűnő sémát, miszerint az alapképzés a főiskolai, a mesterképzés az egyetemi szintű képzésnek felel meg. Ez az elképzelés a két képzési struktúra logikáját tekintve kétségkívül nem állja meg a helyét: a főiskola-egyetem rendszerben nem volt szó a két képzéstípus egymásra épüléséről, a Bologna-típusú többlépcsős képzés kialakítása pedig elmosta a korábbi főiskola-egyetem határvonalat – legalábbis ami a meghirdetett képzéseket, a képzési-felsőoktatási térben elfoglalt helyet illeti. Kérdés viszont, hogy található-e összefüggés az alapképzések és mesterképzések aránya és az egyetem-főiskola dichotómia között, azaz eltér-e az egyetemek és a főiskolák képzési kínálata, meghirdetési struktúrája, hallgatóinak képzési szintek közötti megoszlása.

„A mesterszakok – végzettséget tekintett – egyenértékűsége a korábbi egyetemi szakokkal nyilvánvalóvá teszi – írta 2006-ban a már idézett Tomasz –, hogy az egyetemek lesznek e képzések központjai. Érdekesebbek ebből a szempontból a főiskolák, amelyek korábban nem vagy legfeljebb csak néhány szakon kínáltak egyetemi végzettséget biztosító lehetőséget. Számukra a mesterszak egyfajta kitorési lehetőség, amelynek révén növelhető az intézmény presztízse.” (Tomasz, 2006, 23) A főiskolák ennek megfelelően már a kezdetektől bekapcsolódtak a mesterképzésbe. Felvett hallgatóik között folyamatosan nőtt a mesterszakosok aránya, 2012-re meghaladta a 11 százalékot. Ez az arány persze jelentősen elmarad az egyetemek, egyetemi karok által felvett mesterszakosok arányától, illetve a teljes átlagtól. Noha a főiskolák részt vesznek a mesterképzésben, igazán átütő mértékben nem tudtak betörni erre a szintre.

3 Az osztatlan képzés megtartása a Bologna-folyamat képzési szintjei mellett – mint az a fentiekben idézett néhány szövegrészben is szerepel – lényegében néhány tudományterület, néhány képzés érintetlenül hagyását jelentette. Az osztatlan képzések legnagyobb hányadát a hagyományosan foglalkozásdoktori címet adó képzések, az állatorvos (dr. vet.), a jogász (dr. jur.), az általános orvos (dr. med.), a fogorvos (dr. med. dent.) és a gyógyszerész (dr. pharm.) adják. Osztatlan mesterképzés formájában zajlik az építészek oktatása (amely nem egyezik meg az alapszakként működő építészmérnök szakkal), néhány művészeti képzés, és 2010 óta osztatlan szakként működik az erdőmérnök is.

5. táblázat. Felvettek arányának megoszlása intézménytípusonként képzési szintek szerint, 2008–2013, általános felvételi eljárás (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Főiskola	alapképzés	86,4	80,4	70,8	67,6	67,9	71,2	71,4
	osztatlan képzés	0	0	0	0	0	0	0,9
	mesterképzés	0,4	2,2	7,2	8,7	8,2	11,6	11,1
	kiegészítő képzés	0,1	0	–	–	–	–	–
	diplomás képzés	1,5	–	–	–	–	–	–
	felsőfokú / felsőoktatási szakképzés	11,6	17,4	22,0	23,7	23,9	17,2	16,6
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Egyetem	alapképzés	76,7	77,5	68,7	64,3	66,1	67,7	67,0
	osztatlan képzés	8,9	9,5	8,5	8,2	8,0	7,7	9,4
	mesterképzés	0,9	6,6	15,4	19,5	18,8	20,0	19,5
	kiegészítő képzés	3,9	0,2	–	–	–	–	–
	diplomás képzés	3,7	–	–	–	–	–	–
	felsőfokú / felsőoktatási szakképzés	4,0	6,2	7,4	8,0	7,1	4,6	4,1
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen	alapképzés	80,0	78,4	69,3	65,2	66,5	68,4	67,8
	osztatlan képzés	5,9	6,5	5,9	6,0	6,1	6,3	7,9
	mesterképzés	0,7	5,2	13,0	16,5	16,2	18,4	18,0
	kiegészítő képzés	3,9	0,1	–	–	–	–	–
	diplomás képzés	2,9	–	–	–	–	–	–
	felsőfokú / felsőoktatási szakképzés	6,6	9,7	11,8	12,3	11,3	7,0	6,3
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2007–2013. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

Ha megfordítjuk a vizsgálati irányt, és az egyes képzési szintekre felvettek intézménytípusok közötti megoszlását nézzük, szintén megállapíthatjuk, hogy a mesterképzések jellemzően az egyetemeken koncentrálódnak. 2008 és 2013 között a mesterszakra felvettek 83–89 százaléka egyetemekre nyert felvételt, miközben a teljes felvett állományból a főiskolák 18–32 százalékban részesedtek.

6. táblázat. Felvettek arányának megoszlása képzési szintenként intézménytípusok szerint, 2008–2013, általános felvételi eljárás (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Alapképzés	főiskola	36,5	32,6	30,9	28,6	25,0	19,9	18,5
	egyetem	63,5	67,4	69,1	71,4	75,0	80,1	81,5
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Mesterképzés	főiskola	17,7	13,7	16,9	14,5	12,4	12,1	10,8
	egyetem	82,3	86,3	83,1	85,5	87,6	87,9	89,2
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Felsőfokú / felsőoktatási szakképzés	főiskola	59,6	56,8	56,4	53,1	52,2	47,1	46,4
	egyetem	40,4	43,2	43,6	46,9	47,8	52,9	53,6
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen	főiskola	33,8	31,8	30,2	27,6	24,5	19,1	17,6
	egyetem	66,2	68,2	69,8	72,4	75,5	80,9	82,4
	összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2007–2013. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

A számsorokból még egy jelenség tűnik fel. 2007 és 2013 között a főiskolai szektor részese-
dése jelentősen visszaesett: 2007-ben még az összes felvett hallgató 33,8, 2013-ban már csak
17,6 százaléka kezdte meg tanulmányait főiskolán. A jelenség oka kettős. A 2007 óta is folya-
matosan zajló intézményi integrációs folyamatok eredményeként 2008-ban a Berzsenyi Dáni-
el Főiskola a Nyugat-Magyarországi Egyetemhez csatlakozott, a Vitéz János Római Katolikus
Tanítóképző Főiskola pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetembe integrálódott. 2010-ben
a Tessedik Sámuel Főiskola lett a Szent István Egyetem része, 2012-ben a debreceni Kölcsey
Ferenc Református Tanítóképző Főiskola integrálódott a Debreceni Református Hittudományi
Egyetembe, majd 2013-ban létrejött a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, amelynek egyik kara-
ként folytatta működését a korábban önálló Rendőrtiszti Főiskola. A főiskolai szektor méretét
csökkentette a Budapesti Műszaki Főiskola egyetemi rangra emelése (Óbudai Egyetem) is.⁴

A főiskolák, a főiskolai szektorban felvettek létszámának abszolút csökkenését, illetve
a főiskolák által felvett hallgatók részarányának visszaesését 2008 és 2013 között azonban
nem csak az integrációs folyamatok okozták. A fenti táblázatban láthattuk, hogy a főiskolák
a 2013-as évi általános felvételi eljárásban a hallgatók 17,6 százalékát (körülbelül 12 700 főt)
vették fel. Ha a 2013-as főiskolai kör 2007-es általános felvételi eljáráson belüli részese-
dését vizsgáljuk, ez az érték 25 százalékot mutat, ami mintegy 20 000 felvételt jelent. Ismert tény,
hogy a vizsgált időszakban a felvettek létszáma összességében is csökkent (Garai–Kiss 2014),
a főiskolai szektor azonban láthatóan súlyosabb veszteségeket szenvedett el, mint az egyetemi.
Az összes felvett hallgató száma 2013-ban a 2007-es évi létszám 89 százalékára esett vissza,
a főiskolák 2013-as felvettjeinek létszáma azonban a 2007-es évi adat 63 százalékára csökkent
– ismét csak a 2013-as főiskolai kör 2007-es évi felvett-létszámát alapul véve.

Érdekes kérdésnek tűnhet, hogy egy főiskola egyetemmé nyilvánítása, illetve egy-egy fő-
iskola, főiskolai kar valamely egyetembe történő integrálódása milyen hatással van annak
képzési kínálatára, képzési struktúrájára. Maradva cikkünk vezérfonalánál, az egyes években
felvett hallgatók képzési szintek szerinti megoszlásánál, kérdésünket így alakíthatjuk: meg-
változik-e a felvett hallgatók képzési szintek szerinti összetétele egy integrálódás vagy egy
rangemelés eredményeként, annak következtében.

4 Az intézményi integrációk, átalakulások között – bár vizsgált témánkat, az egyetemi és főiskolai szektor
részese-
dését nem érinti – meg kell említeni a Heller Farkas Főiskola 2011-es és a Harsányi János
Főiskola 2012-es beolvasását a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskolába.

A Tessedik Sámuel Főiskola karai közül a 2009-es évi általános felvételi eljárásban az Egészségügyi Fakultás (TSF-EF) 100 százalékban alapképzéseket indított, a Gazdasági Főiskolai Kar (TF-GVK) és a Mezőgazdasági Víz- és Környezetgazdálkodási Kar (TSF-MVK) mintegy 70 százalékban alapképzésre vett fel hallgatókat. A Pedagógiai Főiskolai Kar (TSF-PFK) kissé eltérő képzési struktúrát mutatott, az alapképzésre felvettek itt csak az összes új hallgató 38 százalékát tették ki, a többiek felsőfokú szakképzésben kezdhettek tanulmányokat. A Szent István Egyetem ugyanebben a felvételi eljárásban három karára vett fel mesterszakos hallgatókat. A Gépészmérnöki Karon 10 százalékos, a Gazdaság- és Társadalomtudományi Karon 43 százalékos, míg a Mezőgazdaság- és Környezettudományi Karon 20 százalékos volt a mesterszakos felvettek aránya; az Állatorvos-tudományi Karon 80 százalékban osztatlan szakra jutottak be az új felvettek.

7. táblázat. A Tessedik Sámuel Főiskola felvett hallgatóinak képzési szintek szerinti megoszlása, 2009. általános felvételi eljárás (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Felsőfokú szakképzés	Osztatlan képzés	Mesterképzés	Összesen
TSF-EF	100,0	0	0	0	100,0
TSF-GFK	69,9	30,1	0	0	100,0
TSF-MVK	70,5	29,5	0	0	100,0
TSF-PFK	38,3	61,7	0	0	100,0

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2009. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

8. táblázat. A Szent István Egyetem felvett hallgatóinak képzési szintek szerinti megoszlása, 2009. általános felvételi eljárás (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Felsőfokú szakképzés	Osztatlan	Mesterképzés	Összesen
SZIE-ABK	85,7	14,3	0	0	100
SZIE-ÁOTK	20,3	0	79,7	0	100
SZIE-GÉK	82,3	7,5	0	10,2	100
SZIE-GTK	57,1	0	0	42,9	100
SZIE-MKK	70,1	9,5	0	20,4	100
SZIE-VATI	100,0	0,0	0	0	100
SZIE-YMÉK	89,3	10,7	0	0	100

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2009. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

Az integráció a három volt TSF-karon láthatóan nem hozott érdemi változást, egyetlen kivételt a Pedagógiai Kar jelent, ahol szintén az alapképzésre felvettek kerültek túlsúlyba a szakképzésre felvettekkel szemben; mesterszakok továbbra sem indultak a karokon.

9. táblázat. A Szent István Egyetem felvett hallgatóinak képzési szintek szerinti megoszlása, 2010. általános felvételi eljárás (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Felsőfokú szakképzés	Osztatlan képzés	Mesterképzés	Összesen
SZIE-EKI (volt TSF-EF)	100,0	0	0	0	100
SZIE-GK (volt TSF-GFK)	63,7	36,3	0	0	100
SZIE-PK (volt TSF-PFK)	62,0	38,0	0	0	100
SZIE-VKK (volt TSF-MVK)	76,6	23,4	0	0	100
SZIE-ABK	88,4	11,6	0	0	100
SZIE-ÁOTK	17,4	0	76,5	6,0	100
SZIE-GÉK	69,1	8,4	0	22,5	100
SZIE-GTK	69,9	0	0	30,1	100
SZIE-MKK	70,9	8,6	0	20,5	100
SZIE-YMÉK	89,2	10,8	0	0	100

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2010. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

A Nyugat-Magyarországi Egyetembe integrált Berzsényi Dániel Főiskola képzési struktúrája 2007 és 2008 között jól láthatóan átalakult, 2008-ben az egykori főiskola karain megjelentek a mesterszakos felvettek. Ezt a jelenséget mindazonáltal nem tulajdoníthatjuk az egyetemi karrá válás következményének, hanem a mesterképzések (mindenekelőtt a tanári mesterképzések) általános megjelenésével kell magyaráznunk. A BDF a nyugat-magyarországi tanárképzés egyik központjaként 2008-tól már az NYME keretein belül folytatta tevékenységét, a mesterszintű hallgatók megjelenése tehát a képzési struktúra alakulásának eredménye, az integráció hatása ebben a tekintetben nem nevezhető érdemlegesnek.

10. táblázat. A Berzsényi Dániel Főiskola felvett hallgatóinak képzési szintek szerinti megoszlása a 2007-es és a Nyugat-Magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ (volt BDF) felvett hallgatóinak képzési szintek szerinti megoszlása a 2008-as általános felvételi eljárásban (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Felsőfokú szakképzés	Mesterképzés	Összesen
BDF-BTK (2007 Á)	100,0	0	0	100
BDF-TMK (2007 Á)	89,4	10,6	0	100
BDF-TTK (2007 Á)	80,2	19,8	0	100
NYME-BTK (volt BDF-BTK) (2008 Á)	70	14,4	15,6	100
NYME-MNSK (volt BDF-TTK) (2008 Á)	54,2	7,8	38,1	100
NYME-TTMK (volt BDF-TTK) (2008 Á)	56,9	29,5	13,6	100

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2007–2008. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

A Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola Debreceni Református Hittudományi Egyetembe történt integrálódása szintén nem érintette a képzési struktúra átalakulását. Ha megnézzük a KTIF 2011-es általános eljárásbeli és a DRHE 2012-es általános eljárásbeli felvett hallgatói megoszlását (utóbbit természetesen a hitéleti képzések nélkül), pontosan ugyanazokat az értékeket kapjuk: a felvettek 56,4 százaléka mindkét évben alapképzésben, 43,6 százaléka pedig felsőoktatási szakképzésben kezdhetette meg tanulmányait. A Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola 2007-ben (az általános eljárás során) csak alapképzésre vett fel hallgatókat, és nem volt ez másként a 2008-as évi általános eljárásban a már a PPKE részeként működő Vitéz János Karon sem.

11. táblázat. A Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola és a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (nem hitéleti képzésre) felvett hallgatóinak képzési szintek szerinti megoszlása, 2011. és 2012. általános felvételi eljárás (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Felsőoktatási szakképzés	Összesen
KTIF (2011. Á)	56,4	43,6	100
DRHE (2012. Á)	56,4	43,6	100

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2011–2012. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

A Budapesti Műszaki Főiskola egyetemi rangra emelése az első évben, a 2011-es általános felvételi eljárásban a mesterképzés tekintetében még nem hozott érdemi változást az intézmény képzési struktúrájában. A következő évtől kezdve megindul a mesterképzésekre felvettek részarányának növekedése, 2013-ra három karon is megközelíti, illetve meghaladja a tíz százalékot – ez mindazonáltal még mindig csak az adott évben a főiskolák által felvett mesterszakosok arányának felel meg.

12. táblázat. A Budapesti Műszaki Főiskola és az Óbudai Egyetem felvett hallgatóinak képzési szintek szerinti megoszlása, 2010., 2011., 2012. és 2013. általános felvételi eljárás (százalék) (minden munkarend és finanszírozási forma)

	Alapképzés	Felsőfokú szakképzés	Mesterképzés	Összesen
BMF-BGK (2010. Á)	80,7	10,0	9,3	100,0
BMF-KGK (2010. Á)	88,3	0,0	11,7	100,0
BMF-KVK (2010. Á)	89,5	7,6	2,9	100,0
BMF-NIK (2010. Á)	91,9	2,1	5,9	100,0
BMF-RKK (2010. Á)	92,8	4,3	2,9	100,0
OE-BGK (2011. Á)	81,3	12,4	6,3	100,0
OE-KGK (2011. Á)	91,0	0	9,0	100,0
OE-KVK (2011. Á)	91,2	6,2	2,6	100,0
OE-NIK (2011. Á)	92,3	1,8	5,9	100,0
OE-RKK (2011. Á)	95,2	3,5	1,3	100,0
OE-BGK (2012. Á)	81,1	9,2	9,8	100,0
OE-KGK (2012. Á)	92,3	0	7,7	100,0
OE-KVK (2012. Á)	85,5	4,7	9,8	100,0

	Alapképzés	Felsőfokú szakképzés	Mesterképzés	Összesen
OE-NIK (2012 Á)	93,5	0	6,5	100,0
OE-RKK (2012 Á)	94,4	2,7	3,0	100,0
OE-BGK (2013 Á)	89,1	0	10,9	100,0
OE-KGK (2013 Á)	87,2	3,3	9,5	100,0
OE-KVK (2013 Á)	87,5	0,0	12,5	100,0
OE-NIK (2013 Á)	89,9	3,6	6,5	100,0
OE-RKK (2013 Á)	97,5	0	2,5	100,0

Forrás: Jelentkezési és felvételi adatbázis, 2010–2013. Educatio Társ. Szolg. Nonprofit Kft.

Az intézményi integrációs folyamatok láthatóan nem befolyásolják érdemben az integrálódó intézmények képzési struktúráját. A főiskolai rangú intézmény egyetemi rangra emelése azonnali változást nem jelent az alapképzés-mesterképzés-szakképzés arányában, középtávon viszont érzékelhető a mesterképzések arányának növekedése. Az Óbudai Egyetem példája is mutatja ugyanakkor, hogy az adott egyetemhez tartozó egyes karok is meglehetősen eltérő képzési struktúrával rendelkeznek. Ennek előzményét a legtöbb esetben a korábbi – 1998-at követő – időszak intézményi integrációs folyamatokban kell keresni. Az ekkor egyetemekbe olvasztott – zömmel pedagógiai, műszaki vagy egészségtudományi képzést nyújtó – egykori főiskolákból szervezett karok egy ideig nevükben is utaltak főiskolai múltjukra.⁵ Ezek az integrációs folyamatok a bolognai típusú oktatási rendszerre való áttérést megelőzően zajlottak le, az integrált intézményi karok képzési struktúrájának esetleges átalakulása vagy érintetlenül maradása az integrációt követően tehát legfeljebb a korábbi egyetemi-főiskolai képzés választóvonal mentén lenne értelmezhető.

Érdemes azonban megvizsgálni a bolognai rendszerre történő áttérést követő időszakban az egyes egyetemi karok hallgatói (felvett) struktúráját, az eddig elemzett alapszint-mesterszint vonatkozásában. Az egyszerűség kedvéért egy mintaévet választva megállapíthatjuk, hogy a 2013. évi általános felvételi eljárásban – a tipikusan osztatlan képzést folytató jogi és államtudományi, általános orvostudományi, gyógyszerésztudományi, fogorvos-tudományi és egyéb karokat nem számítva – 39 olyan egyetemi kart találunk, amelyen a mester szintre felvett hallgatók aránya nem éri el az összes felvett hallgató 11 százalékát, tehát az adott eljárásban a főiskolákra felvett mesterszakos hallgatók részarányát. A karok tipikus képzési profil szerinti megoszlása a következő: műszaki képzést folytató kar – 12, pedagógusképzést folytató kar – 10, agrárképzést folytató kar – 8, egészségtudományi képzést folytató kar – 5, gazdaságtudományi képzést folytató kar – 2, informatikai képzést folytató kar – 1,

5 Többek között: Debreceni Egyetem Hajdúböszörményi Pedagógiai Főiskolai Kar (2009-ig), ELTE Gyógypedagógiai Főiskolai Kar (2009-ig), ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar (2009-ig), Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar (2009-ig), Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar (jelenleg is), Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar (2014-től Eszterházy Károly Főiskola Comenius Kar), Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar (2012-ig), Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar (2006-ig), Semmelweis Egyetem Egészségügyi Főiskolai Kar (2007-ig). Az 1990-es években lezajlott felsőoktatási integrációs folyamatokról összefoglalást ad Rébay 2002.

közigazgatási képzést folytató kar – 1. Fontos kiemelnünk, hogy a 39 kar döntő többsége a korábbiakban említett egyetemekbe integrált főiskolákból kialakított karok közé tartozik.

Ugyanebben az eljárásban 6 olyan főiskolai kar, illetve főiskola van, amely viszont 20 százalék feletti arányban vett fel mesterszakos hallgatókat – az Eszterházy Károly Főiskola négy kara (EKF-BTK, EKF-GTK, EKF-TKTK, EKF-TTK), a Magyar Táncművészeti Főiskola, valamint a Nyíregyházi Főiskola Pedagógusképző Kara. Mind a 6 kar, illetve intézmény viszonylag magas részarányú mester szintű tanárképzést folytat. Ez egy újabb fontos sajátosságot jelez: ha közelebbről megvizsgáljuk a főiskolák mesterképzését, azt láthatjuk, hogy a mester szintre felvett hallgatók döntő többsége tanári szakra jutott be. A 2013-as évi általános eljárásnál maradvá: a főiskolák által felvett mesterszakos hallgatók 52 százaléka tanár, a többi főiskola által meghirdetett mesterszak tehát kevesebb, mint a felvettek felét tudhatja magáénak. A főiskolai szektor ugyanakkor ebből a szempontból semmiképpen sem nevezhető egységesnek. A főiskolákon folyó tanárképzés két központja Eger és Nyíregyháza – a főiskolák által felvett tanári mesterszakosok közel 75 százaléka ez a két intézmény osztozik. Egyáltalán nem jellemző viszont a tanárképzés a döntően gazdasági és/vagy társadalomtudományi képzést folytató főiskolákra – ennek az iskolatípusnak a tipikus képviselője a Budapesti Gazdasági Főiskola, illetve a mesterképzésbe mérsékeltlen bekapcsolódó kisebb főiskolák, a ZSKF, az Edutus Főiskola vagy az ÁVF.

Összegzés

A Bologna-folyamat eredményeként az egyetemek és a főiskolák képzési struktúrája között első ránézésre erős különbség alakult ki, ami az alapképzések és mesterképzések, illetve a tanulmányunkban most nem érintett felsőfokú szakképzések hallgatóinak teljes hallgatói állományon belüli arányában mutatkozik meg. Az egyetemeken a mesterképzésre felvettek aránya a teljes felvett-létszám húsz százaléka körül alakul, a főiskolák ugyanezen aránya tíz százalék körüli.

A hazai felsőoktatási szektor a képzési struktúra, a hallgatói állomány képzési szintek szerinti belső megoszlása mentén mégsem osztható egyértelműen ketté. A korábbi főiskola-egyetem dichotómia az alapképzés-mesterképzés kettőssége mentén nem értelmezhető, mégpedig a mesterszintre emelt tanárképzés, valamint az intézményi integrációs folyamat miatt.

A mesterszintre emelt tanárképzés a nagy múltú, és jelenleg is főiskolaként működő tanárképző főiskolákon kifejezetten nagyarányú mester szintű hallgató jelenlétét eredményezte, a tanárképzésre fókuszáló főiskolák (EKF, NYF) így kimondottan jelentős mértékben bekapcsolódnak a mesterképzésbe.

A kilencvenes évek óta tartó intézmény-integrációs folyamatok lényegében érintetlenül hagyták az egyetemekhez csatolt korábbi főiskolák, főiskolai karok korábbi képzési struktúráját. Az egyetemekhez integrált karokon a mesterképzések aránya – a tanárképző karok kivételével – továbbra is alacsony maradt, az integráció eredményeként az új egyetemi karokon nem jelentek meg mesterszakok, ez pedig az egyetemi szektor karai között a képzési struktúrát érintő komoly különbségek forrása lett.

Hivatkozások

- Allen, J. – Coenen, J. (2011): Employability and Mobility of Bachelor Graduates in the Netherlands. In Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.): *Employability and Mobility of Bachelor Graduates in Europe*. Boston – Rotterdam – Taipei, 2011. Sense Publishers. 171–184.
- Barakonyi K. (2009): Bologna felülnézetben. In Barakonyi K. (szerk): *Bologna „Hungaricum”*. *Diagnózis és terápia*. Budapest, Új Mandátum.
- Breznayánszky L. (2009): A tanári mesterképzés kialakult rendje és első jellemzői. *Educatio*, 2009/3., 335–348.
- Cammelli, A. – Antonelli, G. – di Francia, A. – Gasperoni, G. – Sgarzi, M. (2011): Mixed Outcomes of the Bologna Process in Italy. In Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.) i. m. 143–170.
- Garai O. (2014): Képzési területek és szakok népszerűségének változásai 2010 és 2014 között. *Felsőoktatási Műhely*, 2014/1.
- Garai O. – Kiss L. (2014): A felsőoktatásba történő jelentkezések tendenciáinak alakulása 2010 és 2014 között. *Felsőoktatási Műhely*, 2014/1.
- Guggenberger, H. – Keplinger, M. – Unger, M. (2011): Moving to the Bologna Structure: Facing Challenges in the Austrian Higher Education System. In Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.) i. m. 43–68.
- Hunyady Gy.: A Bologna-rendszerű tanárképzés hazai vitapontjai: a kilengő mérlegelés. *Educatio*, 2009/3. 317–334.
- Bódi E. – Kiss L. (2011): Mesterképzések: a jelentkezők számának alakulása és a 2010-es jelentkezők néhány jellemzője. *Felsőoktatási Műhely*, 2011/1.
- Kiss L. – Veroszta Zs. (2011): Bachelor Graduates in Hungary in the Transitional Period of Higher Education System. In Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.) i. m. 129–142.
- Kozma T. (2009): Tanárképzés a Bologna-folyamatban. *Educatio*, 2009/3. 273–278.
- Ladányi A. – Szőke K. (2004): A pedagógusképzés a kétciklusú képzés rendszerében. *Educatio*, 2004/3.
- László B. (2008): A szlovákiai és szlovákiai magyar felsőoktatás a bolognai folyamat tükrében. In Kozma T. – Rébay M. (szerk.): *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Budapest, Új Mandátum. 204–236.
- Little, B. (2011): The UK Bachelors Degree – A Sound Basis for Flexible Engagement with an Unregulated Labour Market? In Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.) i. m. 209–228.
- Nagy M. (2009): Tanárképzés és a Bologna-folyamat. *Educatio*, 2009/3. 306–316.
- Rébay Magdolna (2002): *Felsőoktatási integrációs törekvések az 1990-es években és ezek megvalósulása*. <http://terd.unideb.hu/doc/rebay.pdf> Letöltés ideje: 2014. 07.25.
- Ryska, R. – Zelenka, M. (2009): Professional Success due to Scarcity? Bachelor Graduates in the Czech Republic. In Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.) i. m. 69–88.
- Sáska G. (2009): Az egységes tanárképzés formálásának pedagógiai és politikai kultúrája. *Educatio*, 2009/3. 349–359.
- Schomburg, H. (2011): Employability and Mobility of Bachelor Graduates: The Findings of Graduate Surveys in Ten European Countries on the Assessment of the Impact of the Bologna Reform. In Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.) i. m. 253–274.

- Storen, L. – Wiers-Jenssen, J. – Arnesen, A. (2011): Employability and Mobility of Norwegian Graduates Post Bologna. In Schomburg, H. – Teichler, U. (eds.) i. m. 185–208.
- Szolár É. (2008): A bolognai folyamat Romániában. In Kozma T. – Rébay M. (szerk.): *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Budapest, 2008. Új Mandátum. 145–165.
- Tomasz G. (2006): A bolognai típusú képzés bevezetése a felsőoktatási intézmények szemszögéből. In Gábor K. – Szemerszki M. – Tomasz G. (szerk.): *A kétciklusú képzés kezdetei*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet. 11–38.